

IBTIDOIY JAMIYATDA DASTLABKI ONGNING SHAKLLANISHINING
PSIXOLOGIK TAHLILI

<https://doi.org/10.70728/c.series.v08.i02.146>

Yaxyaeva Umida Sharipovna

*Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti Samarqand kompusi
“Psixologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlar” kaferdasi v.v.b., dostenti
+998906356612*

Orcid id: 0009-0002-1601-0492

E-mail: umidaahaeva6@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ibtidoiy odamlarda dastlabki ongning shakllanishi psixologik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ongning vujudga kelishi biologik instinktlar bilan cheklanib qolmasdan, ijtimoiy tajriba, mehnat faoliyati va muloqot jarayonlari ta’sirida bosqichma-bosqich murakkablashib borgan murakkab psixologik hodisa sifatida talqin etiladi. Arxeologik va antropologik manbalar, jumladan marosimli ko‘mish odatlari (Shanidar va Teshiktosh g‘orlari), qoyatosh san’ati namunalari (Lascaux g‘ori) hamda ibtidoiy mehnat qurollari tahlili asosida dastlabki ongning kollektiv xarakteri, sezgi-idrokka tayangan tafakkuri va mifologik–obrazli fikrlash xususiyatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari ibtidoiy ong inson psixikasining keyingi evolyutsion taraqqiyoti, xususan abstrakt tafakkur, ramziy fikrlash, diniy tasavvurlar va san’atning shakllanishi uchun muhim psixologik poydevor bo‘lib xizmat qilganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: ibtidoiy ong; psixologik tahlil; kollektiv ong; sezgi-idrokka asoslangan tafakkur; mifologik tafakkur; marosimli ko‘mish; qoyatosh san’ati; mehnat faoliyati; inson ongining evolyutsiyasi.

Аннотация. В статье анализируется формирование первичного сознания у первобытных людей на основе психологических подходов. Показано, что возникновение сознания не ограничивалось биологическими инстинктами, а постепенно усложнялось под воздействием социального опыта, трудовой деятельности и коммуникативных процессов. На основе археологических и антропологических источников, включая погребальные обряды (пещеры Шанидар и Тешик-Таш), образцы наскального искусства (пещера Ласко) и анализ древнейших орудий труда, раскрываются коллективный характер первичного сознания, его опора на чувственное восприятие и мифологически-образное мышление. Результаты исследования свидетельствуют о том, что первичное сознание стало важной психологической

основой дальнейшего эволюционного развития психики человека, в частности абстрактного мышления, символической деятельности, религиозных представлений и искусства.

Ключевые слова: первобытное сознание; психологический анализ; коллективное сознание; чувственно-образное мышление; мифологическое мышление; погребальный обряд; наскальное искусство; трудовая деятельность; эволюция сознания человека.

Abstract. This article analyzes the formation of early consciousness in prehistoric humans from a psychological perspective. It argues that the emergence of consciousness was not limited to biological instincts but gradually became more complex under the influence of social experience, labor activity, and communicative processes. Based on archaeological and anthropological sources, including ritual burials (Shanidar and Teshik-Tash caves), examples of cave art (Lascaux Cave), and the analysis of early stone tools, the study reveals the collective nature of early consciousness, its reliance on sensory perception, and its mythological and figurative thinking patterns. The results demonstrate that early consciousness served as an important psychological foundation for the subsequent evolutionary development of the human psyche, particularly abstract thinking, symbolic behavior, religious beliefs, and art.

Keywords: early consciousness; psychological analysis; collective consciousness; sensory-based thinking; mythological thinking; ritual burial; cave art; labor activity; evolution of human consciousness.

Kirish. Insoniyat tarixining eng dastlabki bosqichlarida ongning shakllanishi masalasi zamonaviy ilm-fanda falsafa, antropologiya va psixologiya fanlari tutashgan muhim nazariy muammo sifatida qaraladi. Inson ongining kelib chiqishini tushuntirishda uni faqat biologik evolyutsiya mahsuli sifatida talqin qilish yetarli emas, chunki ongning rivoji ijtimoiy muhit, mehnat faoliyati va muloqot jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan (Vygotskiy, 1978).

Madaniy-tarixiy yondashuv asoschisi Lev Vygotskiy inson psixikasining oliy shakllari tug‘ma emas, balki tarixiy taraqqiyot davomida ijtimoiy faoliyat jarayonida vujudga kelishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, dastlab har qanday psixik funktsiya ijtimoiy shaklda, ya’ni odamlar o‘rtasidagi munosabatlarda paydo bo‘ladi, keyinchalik esa shaxsning ichki ruhiy tuzilmasiga aylanishi mumkin (Vygotskiy, 1983). Ushbu qarash ibtidoiy jamiyatda ongning asosan kollektiv xarakterga ega bo‘lganini ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi.

Antropologik tadqiqotlarda ibtidoiy odam tafakkuri sezgi-idrok va hissiy tajribaga tayanganligi bilan tavsiflanadi. Lucien Lévy-Bruhl ibtidoiy jamiyat vakillarining fikrlash tarzini “mantiqdan oldingi tafakkur” deb atab, unda sabab-oqibat munosabatlari mantiqiy tahlildan ko‘ra obrazli va emotsional idrok orqali anglanganini ko‘rsatadi (Lévy-Bruhl,

1923). Bu holat dastlabki ongda ratsional va irratsional elementlar ajralmagan, sinxretik holatda mavjud bo‘lganini anglatadi.

Shuningdek, ibtidoiy ong rivojida mehnat faoliyati muhim psixologik omil bo‘lib xizmat qilgan. Faoliyat nazariyasi vakili Aleksey Leontyev ongning shakllanishi bevosita amaliy faoliyat bilan bog‘liq ekanini ta’kidlaydi. Uning fikricha, inson faoliyat jarayonida nafaqat tashqi muhitga moslashadi, balki o‘z harakatlarini oldindan rejalashtirish va natijani tasavvur qilish orqali ongli faol subyektga aylanadi (Leontyev, 1978). Bu jarayon ibtidoiy jamiyat sharoitida ongning dastlabki elementlari — maqsad, niyat va tajriba umumlashtirish kabi psixologik mexanizmlarning paydo bo‘lishiga olib kelgan.

Mazkur maqolada ibtidoiy odamlarda dastlabki ongning shakllanishi psixologik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ongning kollektiv tabiati, sezgi-idrok tizimining ustuvorligi hamda mifologik tasavvurning shakllanishi masalalari ilmiy manbalar asosida yoritilib, ushbu jarayonlarning inson psixikasining keyingi taraqqiyot bosqichlari uchun yaratgan psixologik poydevori ochib beriladi.

Tadqiqot metodlari

Mazkur tadqiqot ibtidoiy odamlarda dastlabki ongning shakllanish jarayonini psixologik jihatdan tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda fanlararo yondashuv asosida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi psixologiya, antropologiya va falsafa fanlarida ishlab chiqilgan nazariy qarashlarga tayangan holda shakllantirildi.

Birinchi navbatda, **nazariy tahlil metodi** qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida ibtidoiy ong masalasiga oid psixologik, antropologik va falsafiy adabiyotlar tizimli ravishda o‘rganildi. Xususan, ongning ijtimoiy kelib chiqishi haqidagi madaniy-tarixiy yondashuvlar tahlil qilindi. Lev Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan nazariyaga ko‘ra, ong individual hodisa emas, balki tarixiy rivojlanish jarayonida ijtimoiy faoliyat mahsuli sifatida shakllanadi (Vygotskiy, 1978). Ushbu qarash ibtidoiy jamiyat ongini kollektiv hodisa sifatida talqin qilishda metodologik asos bo‘lib xizmat qildi.

Ikkinchi metod sifatida **tarixiy-taqqoshlash metodidan** foydalanildi. Bu metod orqali ibtidoiy jamiyat ongining asosiy xususiyatlari keyingi ijtimoiy bosqichlar — qadimgi va an’anaviy jamiyatlardagi ong shakllari bilan qiyoslandi. Tarixiy-taqqoshlash yondashuvi ongning oddiy sezgi-idrok shakllaridan murakkab abstrakt tafakkurga tomon evolyutsion rivojlanishini aniqlash imkonini berdi. Mazkur metod antropologiyada keng qo‘llanilib, madaniyat va tafakkur taraqqiyotini tarixiy dinamikada o‘rganishda samarali hisoblanadi (Lévi-Strauss, 1962).

Uchinchi muhim metod — **psixologik interpretatsiya** metodidir. Ushbu yondashuv arxeologik topilmalar, etnografik kuzatuvlar hamda ibtidoiy jamiyatga oid tasviriy materiallar asosida insonning ruhiy holatlarini talqin qilishga imkon beradi. Lucien Lévy-Bruhl ibtidoiy tafakkurning obrazli va emotsional xarakterga ega ekanini ta’kidlab, bunday jamiyatlarda hodisalar mantiqiy emas, balki hissiy idrok orqali anglanganini ko‘rsatadi

(Lévy-Bruhl, 1923). Ushbu metod yordamida dastlabki ongning sinxretik tabiati psixologik jihatdan izohlandi.

Shuningdek, tadqiqotda **mantiqiy umumlashtirish metodi** qo‘llanildi. Ushbu metod orqali alohida nazariy xulosalar umumiy psixologik qarashlar tizimiga keltirildi. Umumlashtirish jarayonida ongning shakllanishi faoliyat bilan bevosita bog‘liq ekanini asoslovchi faoliyat nazariyasi g‘oyalaridan foydalanildi. Aleksey Leontyevga ko‘ra, ong faoliyat jarayonida paydo bo‘lib, uning tarkibiy qismi sifatida rivojlanadi (Leontyev, 1978). Bu yondashuv ibtidoiy inson ongining amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘liqligini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Mazkur metodlarning kompleks qo‘llanilishi ibtidoiy ongning shakllanish mexanizmlarini ilmiy asosda tahlil qilish, uning psixologik xususiyatlarini aniqlash va umumiy nazariy xulosalar chiqarish imkonini yaratdi.

Results (Natijalar)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ibtidoiy odamlarda dastlabki ong bir necha o‘zaro bog‘liq psixologik xususiyatlar majmuasi sifatida shakllangan bo‘lib, bu xususiyatlar arxeologik va etnografik dalillar bilan tasdiqlanadi. Dastlabki ong individual hodisadan ko‘ra ko‘proq ijtimoiy-psixologik xarakterga ega bo‘lgan.

Eng avvalo, ibtidoiy jamiyatda **kollektiv ongning ustuvorligi** kuzatiladi. Inson o‘zini alohida shaxs sifatida emas, balki urug‘ yoki jamoaning ajralmas qismi sifatida anglagan. Bu holat, ayniqsa, ko‘mish marosimlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, Iroq hududidagi “Shanidar g‘ori”da aniqlangan neandertal dafnlari marhumlarga nisbatan ongli, jamoaviy munosabat mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi (Solecki, 1971)(1-rasm). Xuddi shuningdek, O‘zbekiston hududidagi “Teshiktosh g‘ori”dan topilgan taxminan **8–9 yoshli neandertal bolaning** tog‘ echkisi shoxlari bilan o‘ralgan holda dafn etilgani ibtidoiy ongda o‘lim, jamoa va ramziy harakatlar haqidagi tasavvurlar shakllanganidan dalolat beradi (Okladnikov, 1949). Bu kabi dalillar ibtidoiy ongning individual emas, balki **ijtimoiy me‘yorlar asosida shakllangan kollektiv hodisa** ekanini tasdiqlaydi. Ushbu natija Émile Durkheim tomonidan ta’riflangan “kollektiv tasavvurlar” tushunchasi bilan to‘liq mos keladi (Durkheim, 1912).

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, dastlabki ongda tafakkur **asosan sezgi-idrokka tayangan**. Borliqni anglash bevosita ko‘rish, eshitish va harakat tajribasi orqali amalga oshirilgan bo‘lib, abstrakt tushunchalar hali shakllanmagan. Bu holat ibtidoiy tasviriy san’at namunalarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, paleolit davriga oid qoyatosh suratlarida hayvonlar realistik va dinamik holatda tasvirlangan bo‘lib, ular insonning vizual idrok va amaliy tajribaga asoslangan tafakkurini aks ettiradi (Lewis-Williams, 2002). Ushbu faktlar ibtidoiy ongda idrokning yetakchi kognitiv mexanizm bo‘lganini ko‘rsatadi.

Natijalarga ko‘ra, ibtidoiy ongning muhim jihatlaridan yana biri **mifologik va obrazli tafakkur**dir. Tabiat hodisalari jonlantirilgan, hayvonlar va tabiiy kuchlar g‘ayritabiiy xususiyatlarga ega deb tasavvur qilingan. Bu holat psixologik jihatdan **sinxretik tafakkur** bilan izohlanadi, ya’ni hissiy, tasavvuriy va ratsional elementlar bir-biridan ajralmagan.

Ushbu xususiyatni Lucien Lévy-Bruhl ibtidoiy tafakkurning asosiy belgisi sifatida ta’riflaydi (Lévy-Bruhl, 1923). Qoyatosh suratlari va marosimlarga oid dalillar mazkur qarashni empirik jihatdan tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari mehnat faoliyatining ong rivojida hal qiluvchi rol o‘ynaganini ko‘rsatadi. Oddiy tosh qurollarining yasalishi va ulardan foydalanish jarayoni harakatlarni oldindan rejalashtirish, maqsad qo‘yish va natijani tasavvur qilish kabi psixologik jarayonlarni talab etgan. Acheul madaniyatiga oid simmetrik qo‘l boltalari ibtidoiy inson ongida ongli reja va nazorat mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi (Wynn, 1995). Bu natijalar ongning faoliyat jarayonida shakllanishini asoslagan Aleksey Leontyev qarashlari bilan mos keladi (Leontyev, 1978).

Umuman olganda, tadqiqot natijalari ibtidoiy odamlarda dastlabki ong sezgi-idrokka tayangan, kollektiv xarakterga ega, mifologik tasavvurlar bilan boyigan va mehnat faoliyati jarayonida shakllangan murakkab psixologik hodisa bo‘lganini ko‘rsatadi. Ushbu ong shakli inson psixikasining keyingi evolyutsion taraqqiyoti uchun muhim poydevor vazifasini bajargan.

Muhokama

Olingan natijalar ibtidoiy odamlarda dastlabki ongning shakllanishi faqat biologik instinktlar bilan cheklanib qolmaganini, balki ijtimoiy tajriba, mehnat faoliyati va muloqot jarayonlari orqali bosqichma-bosqich murakkablashib borganini ko‘rsatadi. Arxeologik dalillar — jumladan, marosimli ko‘mish odatlari, qoyatosh suratlari va mehnat qurollarining ongli ravishda yaratilishi — ibtidoiy inson psixikasida ramziy va ijtimoiy omillar muhim o‘rin tutganini tasdiqlaydi.

Mazkur jarayonni izohlashda Lev Vygotskiy tomonidan ishlab chiqilgan madaniy-tarixiy konsepsiya muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Vygotskiyga ko‘ra, ong dastlab ijtimoiy faoliyat va muloqot jarayonida tashqi shaklda vujudga kelib, keyinchalik shaxsning ichki psixik tuzilmasiga aylanishi mumkin (Vygotskiy, 1978). Ibtidoiy jamiyat sharoitida bu holat ongning asosan **kollektiv xarakterda** namoyon bo‘lishiga olib kelgan. Teshiktosh va Shanidar yodgorliklaridagi marosimli dafnlar ana shu kollektiv ongning empirik ifodasi sifatida talqin qilinadi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, mehnat faoliyati ong rivojining asosiy harakatlantiruvchi omillaridan biri bo‘lgan. Tosh qurollarni yasash va ulardan foydalanish jarayonida inson harakatlarini oldindan rejalashtirish, maqsadni anglash va natijani tasavvur qilish kabi psixologik mexanizmlarni rivojlantirgan. Bu holat Aleksey Leontyevning faoliyat nazariyasi bilan mos keladi. Leontyev ongni insonning amaliy faoliyati bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilib, aynan mehnat jarayoni ongli xatti-harakatlarning shakllanishiga zamin yaratishini ta’kidlaydi (Leontyev, 1978).

Shuningdek, tadqiqot natijalari ibtidoiy ongning **mifologik va obrazli** xarakterga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Qoyatosh suratlari va ramziy marosimlar inson psixikasida real va g‘ayritabiiy tasavvurlar bir-biridan ajralmaganini anglatadi. Bu holat psixologik jihatdan

sinxretik tafakkur bilan izohlanadi. Lucien Lévy-Bruhl ibtidoiy tafakkurda ratsional va irratsional elementlar ajralmaganini ta’kidlab, mifologik tasavvurlarni ongning tabiiy bosqichi sifatida baholaydi (Lévy-Bruhl, 1923). Ushbu xususiyat keyinchalik diniy e’tiqodlar va marosimlarning shakllanishi uchun psixologik asos yaratgan.

Bundan tashqari, qoyatosh san’ati bilan bog‘liq tadqiqotlar dastlabki ongda ramziy fikrlashning paydo bo‘lishini ko‘rsatadi. David Lewis-Williams qoyatosh suratlarini inson ongidagi tasavvuriy va trans holatlari bilan bog‘lab, ularni psixikaning murakkablashuvi natijasi sifatida izohlaydi (Lewis-Williams, 2002). Bu esa ibtidoiy ongning faqat amaliy emas, balki ichki ruhiy tajribalarni ham ifodalashga qodir bo‘lganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, muhokama qilingan natijalar ibtidoiy ongni biologik instinktlar yig‘indisi sifatida emas, balki **ijtimoiy, ramziy va faoliyatga asoslangan murakkab psixologik tizim** sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi. Aynan shu dastlabki ong shakllari inson tafakkurining keyingi bosqichlari — abstrakt fikrlash, diniy tasavvurlar, san’at va madaniyatning shakllanishi uchun mustahkam psixologik poydevor vazifasini bajargan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, olib borilgan tadqiqot ibtidoiy odamlarda dastlabki ong **sezgi-idrokka asoslangan, kollektiv xarakterga ega** hamda **mifologik va obrazli tafakkur** bilan uyg‘unlashgan murakkab psixologik hodisa bo‘lganini ko‘rsatdi. Arxeologik va antropologik dalillar — jumladan, marosimli ko‘mish odatlari, qoyatosh suratlari va mehnat qurollarining ongli ravishda yaratilishi — dastlabki ongning biologik instinktlar doirasidan chiqib, ijtimoiy va ramziy mazmun bilan boyib borganini tasdiqlaydi.

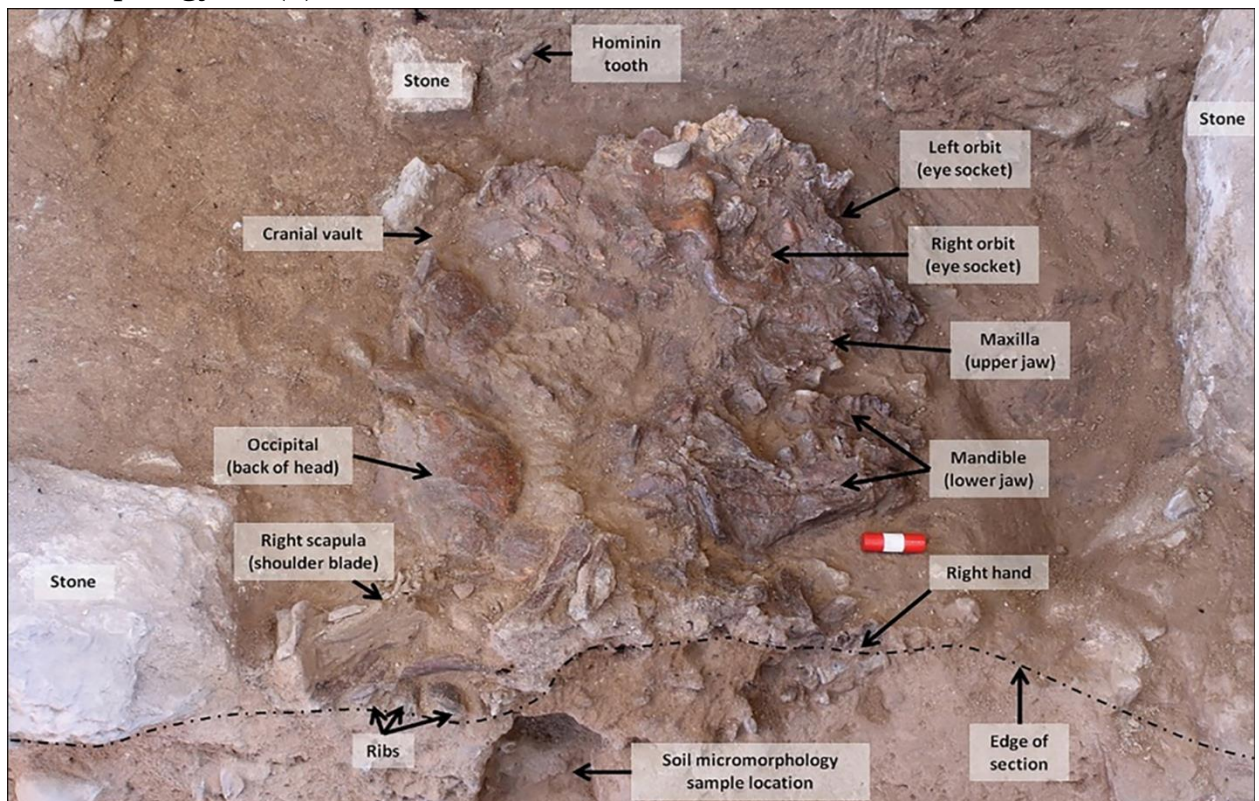
Tadqiqot natijalari mehnat faoliyati, ijtimoiy munosabatlar va muloqot jarayonlari ong shakllanishining hal qiluvchi omillari bo‘lganini ko‘rsatadi. Insonning amaliy faoliyati jarayonida rejalashtirish, maqsad qo‘yish va natijani oldindan tasavvur qilish kabi psixologik mexanizmlar vujudga kelgan bo‘lib, bu ongning asta-sekin murakkablashuviga olib kelgan. Mazkur xulosalar ongning ijtimoiy tabiatini asoslab bergan Lev Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi hamda ong va faoliyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’kidlagan Aleksey Leontyevning nazariy qarashlari bilan mos keladi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot ibtidoiy ongni biologik moslashuv natijasi sifatidagina emas, balki **ijtimoiy tajriba, ramziy fikrlash va faoliyat asosida shakllangan psixologik tizim** sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi. Olingan xulosalar inson ongining evolyutsion taraqqiyotini chuqurroq anglash, shuningdek, psixologiya, antropologiya va tarix fanlari kesishmasida olib boriladigan keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

2. Vygotskiy, L. S. (1983). Collected Works. Vol. 3: Problems of the Development of the Mind. New York: Plenum Press.
3. Leontyev, A. N. (1978). Activity, Consciousness, and Personality. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
4. Durkheim, É. (1912). The Elementary Forms of Religious Life. Paris: Alcan.
5. (Inglizcha nashr: 1995, New York: Free Press)
6. Lévy-Bruhl, L. (1923). Primitive Mentality. London: George Allen & Unwin.
7. Solecki, R. S. (1971). Shanidar: The First Flower People. New York: Knopf.
8. Okladnikov, A. P. (1949). Paleolit Sredney Azii [Markaziy Osiyo paleoliti]. Moskva–Leningrad: AN SSSR.
9. Derevianko, A. P. (1998). The Middle Paleolithic of Central Asia. Journal of World Prehistory, 12(3), 195–234.
10. Trinkaus, E. (1984). Neandertal burial practices and symbolic behavior. Current Anthropology, 25(5), 678–681.
11. Lewis-Williams, D. (2002). The Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art. London: Thames & Hudson.
12. Mithen, S. (1996). The Prehistory of the Mind: A Search for the Origins of Art, Religion and Science. London: Thames & Hudson.
13. Wynn, T. (1995). Handaxe symmetry and the evolution of human cognition. Current Anthropology, 36(2), 203–224.

1-rasm. Shanidar g‘oridan olingan neandertal bosh suyagi qazilgan holda.

(Figure 5. Excavated skull in situ; north is to the left of the image; scale is 30 mm (photograph by G. Barker). From: Pomeroy, E., et al. (2020) *New Neanderthal remains associated with the flower burial at Shanidar Cave. Antiquity*. Cambridge University Press.)

2-rasm. 3-rasm. “Kichik otlar frizi” (Frieze of the Small Horses), Lascaux g‘ori (Fransiya). © N. Aujoulat, 2003; © MCC–CNP. Manba: Bradshaw Foundation (Lascaux Cave Archive).